

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.5

МЕХАНІЗМ ВИРІШЕННЯ КОЛІЗІЙ МІЖ ЄВРОПЕЙСЬКИМ І НАЦІОНАЛЬНИМ ПРАВОМ (ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)

Богачова Л.Л.,
к.ю.н., доцент кафедри теорії держави і права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто особливості структури і джерел права Євросоюзу і визначено напрями його впливу на національні правові системи. Уточнено поняття колізій між європейським і національним правом і охарактеризовано засоби їх попередження і подолання. Проаналізовано механізм реалізації зобов'язань держави за Угодою про асоціацію з ЄС і запропоновано шляхи удосконалення вітчизняного законодавства з метою наближення його до європейських правових стандартів.

Ключові слова: європейське право, національна правова система, колізія, Угода про асоціацію, гармонізація законодавства.

Богачева Л.Л. / МЕХАНИЗМ РАЗРЕШЕНИЯ КОЛЛИЗИЙ МЕЖДУ ЕВРОПЕЙСКИМ И НАЦИОНАЛЬНЫМ ПРАВОМ (ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ) / Национальный юридический университет им. Ярослава Мудрого, Украина

В статье рассмотрены особенности структуры и источников права Евросоюза и определены направления его влияния на национальные правовые системы. Уточнено понятие коллизий между европейским и национальным правом и охарактеризованы способы их предупреждения и преодоления. Проанализирован механизм реализации обязательств государства, вытекающих из Договора об ассоциации с ЕС, и предложены пути совершенствования отечественного законодательства с целью обеспечения его соответствия европейским правовым стандартам.

Ключевые слова: европейское право, национальная правовая система, коллизия, Договор об ассоциации, гармонизация законодательства.

Bogachova L.L. / THE MECHANISM OF RESOLVING COLLISIONS BETWEEN EUROPEAN AND NATIONAL LAW (THEORETICAL ASPECTS) / Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine

The article features the structure and sources of EU law and the directions of its impact on national legal systems. European law is independent in relation to international and national law integrated legal system. Collisions between European and national law is a kind of normative collisions. The mechanism of their solution depends on the nature of the relationship between national legal systems and EU law and its impact on domestic legal order of member states, candidate countries, and «third» countries. Correlation of the EU legal system with the legal systems of the Member States based on recognition of the principles of rule of EU law and direct effect of EU law. The harmonization of the national legislation of candidate countries with EU law held within the Community law (acquis communautaire). Legal basis approximation of national law of «third» countries to EU law provided certain international agreements between the EU and these countries. Strategic guidelines for large-scale adaptation of Ukraine's legislation to the EU norms and rules determine by the Association Agreement. The most common way is adaptation: Ukraine's accession to international legal instruments that reinforce certain international standards in the field and the adoption of national regulations, which provisions comply with EU law. The mechanism of solving legal collisions between national and European law includes means for their prevention and elimination. An effective means of preventing collisions has become a legal review of all draft laws for compliance with international legal obligations of Ukraine in European integration. The means of resolving collisions include: collision rules and regulations; Court of Justice decision on the interpretation of the rules and principles of EU law; the adoption of new legislation, amending existing and cancellation of illegitimate acts in national legal system; application of the uniform rules by the national courts and more. The article offers the ways of improvement of national legislation to align it with European legal standards.

Key words: European law, national legal system, collision, the Association Agreement, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Формування європейської правової системи обумовило потребу у теоретичному обґрунтуванні і практичному вирішенні питання про співвідношення норм наднаціональних і національних правових систем. Тенденції розвитку європейського права свідчать про посилення значущості й обов'язковості його норм, розширення сфер регулювання (екологія, культура, освіта, наука, соціальна політика, валюта, податки, митна справа, оборона, боротьба зі злочинністю і т. ін.), збільшення його впливу на еволюцію національних правових систем. Ступінь цього впливу і характер співвідношення національного права з джерелами права ЄС залежить від статусу країн. Підписавши у 2014 р. Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, наша держава, як потенційний кандидат, взяла на себе зобов'язання здійснювати поступове наближення свого законодавства до права Європейського Союзу. Європейське право як результат міжнародної співпраці і наднаціональної правотворчості має особливу структуру, джерела, форми захисту правових норм, що іноді приводить до виникнення колізій між його нормами

і нормами національного права. Установчі документи ЄС не містять норм, які встановлюють порядок вирішення таких колізій (окремі принципи співвідношення національного і наднаціонального права закріплені у прецедентних рішеннях Суду ЄС). Немає норм відповідного змісту й у вітчизняному законодавстві. Отже, вироблення механізму попередження, усунення і подолання колізій між європейським і національним правом, закріплення процедур вирішення таких колізій на законодавчому рівні є актуальним як для науковців, так і для нормотворчих і правозастосовних суб'єктів і, безумовно, сприятиме подальшій гармонізації права України з правом ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам вирішення юридичних колізій присвячені праці таких правознавців, як С.С. Алексєєв, С. Бобровник, Н.А. Власенко, В.Н. Кудрявцев, А.В. Малько, М.І. Матузов, Л.А. Морозова, С.П. Погребняк, О.Ф. Скакун, Ю.А. Тихоміров, Ю.С. Шемшученко та ін. Специфіка правової системи Євросоюзу, співвідношення національного і міжнародного (європейського) права, способи гармонізації права України з

правом ЄС були предметом розгляду фахівців у галузі міжнародного та європейського права, порівняльного правознавства, теорії держави і права (Е. Аннерс, Давид Рене, К. Дейвис, К. Жоффе-Спинози, В.К. Забігайло, Л.М. Ентін, С.Ю. Кашкін, В. Кернз, І.В. Кравчук, О.В. Лаба, Л.А. Луць, М.Н. Марченко, В.І. Муравйов, Ю.Н. Оборотов, Н.М. Оніщенко, Р.А. Петров, Б.Н. Топорнин, Т.К. Хартлі, І.В. Яковюк та ін.). Водночас більш поглибленого загальнотеоретичного дослідження потребують напрями впливу права Євросоюзу на внутрішні правопорядки країн – потенційних кандидатів, шляхи наближення законодавства України до європейських правових стандартів, способи попередження й усунення колізій між нормами європейського і національного права, що і стало метою даної статті.

Виклад основного матеріалу. Юридичні колізії у правовій системі – це розбіжності та суперечності, що виникають в інституційній, нормативній та функціональній її частинах. Звідси розрізняють нормативні (між окремими правовими нормами, між нормативно-правовими актами, між різними видами юридичних актів, між національним і міжнародним правом), інституційні (колізії повноважень та правових статусів органів державної влади, службових осіб, статусів недержавних суб'єктів та інших юридичних осіб, правових статусів фізичних осіб) та функціональні (у правотворчій, інтерпретаційній, правозастосовній практиці) юридичні колізії. Колізії між європейським і національним правом є видом нормативних колізій, і вони значною мірою зумовлені специфікою джерел європейського права, відмінностями у структурі й механізмі правового регулювання національного та європейського права, ступенем обов'язковості його норм для національних правових систем.

Європейське право у широкому розумінні включає всі норми права, які діють і застосовуються в межах європейських міждержавних об'єднань – Ради Європи (разом із прийнятою і її рамках Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод), Європейського Союзу, ОБСЄ. У більш вузькому сенсі європейським правом називають особливу правову систему, що складається в ході інтеграційних процесів у рамках Європейського Союзу (ЄС) [1, с. 42; 2, 124; 3, с. 58]. Право Євросоюзу – це самостійна щодо міжнародного і національного права регіональна міждержавна правова система [4, с. 150-151].

Структура європейського права складається із сукупності норм, які групуються за предметним (публічне і приватне право, комплексні галузі та міжгалузеві інститути) і функціональним (інституційне і матеріальне право) критеріями. До прийняття Лісабонського Договору 2007 р. у системі європейського права виокремлювали «комунітарне право» (*acquis communautaire*); норми права, які закріплюють основи спільної зовнішньої політики і політики безпеки Євросоюзу; норми права, вироблені у ході співпраці поліції і судових органів в кримінально-правовій сфері; норми права, які визначають основи правового положення особи. З набуттям чинності Лісабонським Договором 1 грудня 2009 р. триопорна структура права ЄС була замінена одноопорною, внаслідок чого воно набуло більш спрощеного, цілісного характеру [5].

Джерела європейського права за юридичною силою класифікують на первинні і вторинні. Первинними джерелами визнаються установчі договори – Договір про Євросоюз 1992 р. (Маастрихтський договір у редакції Лісабонського Договору 2007 р.), Договір про функціонування Європейського Союзу (Римський Договір 1957 р., переглянутий і перейменований Лісабонським Договором 2007 р.), Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р. Норми установчих договорів мають вищу юридичну силу, безпосередньо породжують права й обов'язки для держав-членів, створюють фундаментальну основу, на якій будуватиметься вся правова система ЄС, а їхнє значення порівнюється з роллю Конституції в національній право-

вій системі. Іншими первинними джерелами права ЄС є загальні принципи права (принцип загальної заборони свавілля, принцип пропорційності, принцип захисту довіри, принцип правової визначеності, принцип недискримінації та ін.). Усі акти й дії ЄС мають відповідати загальним принципам права; відсутність такої відповідності є підставою для визнання акта нікчемним, а дії – неправомірними. До джерел вторинного права відносять правові акти, що видаються органами ЄС на основі договірних положень або на основі повноважень, які випливають з іншого правового акта ЄС. Основними формами таких актів є регламент, директива, рішення, рекомендації та висновки. Так, регламент має загальне застосування (нормативний характер), є обов'язковим і має пряму дію в усіх державах-членах. Директива, так само як регламент, є обов'язковою для кожної з держав-членів, яким вона адресована, але вона залишає на розсуд внутрішньодержавних інституцій вибір форми і заходів, які вони вважають придатними для досягнення мети, що переслідується директивою. Рішення є юридично обов'язковими актами, адресовані конкретній особі чи державі або прийняті для реалізації організаційних та практичних заходів. Рекомендації та висновки – це правові акти, які не мають обов'язкової сили і з допомогою яких інститути Союзу висловлюють пропозиції або офіційні позиції з різних питань. Відповідно до положень Лісабонського договору нормативні акти, які приймаються законодавчими інститутами Союзу – Європейським парламентом і Радою Євросоюзу (регламенти, директиви, рішення), формально віднесені до законодавчих актів, а всі інші правові акти – до незаконодавчих. Серед незаконодавчих актів виокремлюють виконавчі та делеговані. Виконавчі акти видаються Єврокомісією (головним інститутом виконавчої влади ЄС) на основі і на виконання законодавчих актів. Делеговані акти приймає Єврокомісія на основі повноважень, делегованих їй у законодавчих актах Європарламенту і Ради [6, с. 233-264].

Важливим джерелом європейського права виступають рішення Суду Європейського Союзу. Правила, встановлені Судом Європейського Союзу, обов'язкові для сторін у справі і для самого суду у майбутньому, є прецедентами для національних органів правосуддя всіх держав-членів. Вони доповнюють і розвивають положення установчих договорів (норм первинного права) і не можуть їх змінювати. Норми вторинного права не тільки конкретизуються, а й скасовуються рішеннями Суду Євросоюзу. Діяльність Суду ЄС сприяє однотипному розумінню й ефективному застосуванню права ЄС. Договір про ЄС дозволяє Суду ЄС штрафувати держави за невиконання його рішень. Європейський Суд у межах своєї преюдициальної юрисдикції здійснює контроль за відповідністю законодавству ЄС дій та рішень (у тому числі законів) держав-членів. При цьому перевіряється не конкретний закон, а абстрактна норма (у відриві від джерела, де вона закріплюється) або правозастосовна практика в цілому (безвідносно до її суб'єктів). Суд позбавляє акти юридичної сили, констатує неприпустимість їх застосування в цілому (або окремих положень) під час розгляду справ у національних судах. Рішення Європейського суду зв'язують не тільки Суд, який подає запит, а й судові органи всіх держав-членів у випадках зіткнення їх з аналогічними колізіями між внутрішньодержавним і європейським правом. Це правило поширюється і на нормативні тлумачення Європейського суду, які мають юридично обов'язковий характер для всіх судів держав-членів ЄС при вирішенні ними аналогічних справ.

Механізм вирішення колізій між нормами європейського і національного права залежить від характеру співвідношення між національними правовими системами і правом ЄС, а також впливу останнього на національні правопорядки країн-членів, країн-кандидатів, «третіх» країн.

Співвідношення правової системи Євросоюзу з правовими системами держав-членів засноване на визнанні

ними принципів верховенства і прямої дії права ЄС. Правозастосовні органи держав-членів сприймають європейське право як чинне й обов'язкове до виконання, його норми безпосередньо наділяють фізичних та юридичних осіб конкретними правами, а державні органи (насамперед судові) – відповідними повноваженнями щодо їх захисту. У разі колізій між нормами національного права держав-членів і нормами права ЄС пріоритет мають останні. Пріоритет закріплюється переважно за положеннями установчого договору, а норми національного законодавства, які йому суперечать, не стають «нікчемними», а просто не застосовуються. Суд ЄС і національні суди зобов'язані застосовувати інкорпоровані в національні правові системи країн-членів ЄС норми європейського права і забезпечувати ефективний захист прав та законних інтересів суб'єктів, що виникають на їх основі. Водночас право ЄС не може порушувати основні принципи конституційного ладу країн-членів. Це свого роду гарантія від остаточного поглинання національних правових порядків наднаціональною правовою системою.

Гармонізація національного законодавства країн-кандидатів з правом ЄС проводиться в рамках комунітарного права (*acquis communautaire*). Гармонізацію національного права країн-кандидатів з правом Євросоюзу слід розглядати як етап у процесі поступової уніфікації їхніх правових норм з нормами європейських інтеграційних організацій. Завдяки гармонізації національне право таких країн поповнюється нормами права ЄС, що створює правові засади для залучення їх до європейської інтеграції. Основними способами зближення національного права країн-кандидатів з правом ЄС є: прийняття національних правових актів, які тією чи іншою мірою враховували б положення права ЄС; приєднання країни до міжнародних угод, які зобов'язують Європейське Співтовариство та держави-члени цього об'єднання; інкорпорація в національне законодавство правових актів ЄС; взаємне визнання сторонами діючих у кожній із них стандартів; паралельне ухвалення країнами-кандидатами нормативних актів, що є ідентичними або схожими за своїм змістом з актами Євросоюзу [7, с. 25]. У 1995 році Комісією ЄС було прийнято документ – Білу книгу «Підготовка асоційованих країн Центральної та Східної Європи до інтеграції у внутрішній ринок Європейського Союзу», в додатку до якої наведено перелік 800 актів ЄС (систематизованих за 23 секторами), що стосуються внутрішнього ринку Співтовариства. Асоційовані країни мають право самостійно обирати пріоритетні напрями гармонізації законодавства. На практиці вони здебільшого обмежуються рецепцією приписів актів, вміщених до Білої книги.

Правові засади гармонізації національного права «третіх» країн із правом ЄС передбачені окремими міжнародними угодами між ЄС і цими країнами. Гармонізація сприяє поширенню права ЄС на правопорядки країн, з якими укладено угоди про торгівлю та економічне співробітництво або партнерство. Положення щодо забезпечення приблизної адекватності національних законів нормам права ЄС належать до так званого «м'якого права» [8, с. 329], оскільки конкретні способи і строки проведення гармонізації не встановлюються. Гармонізація тут має загалом односторонній характер і фактично повністю залежить від зусиль «третіх» країн.

Правова система України за своїми юридичними ознаками тяжіє до романо-германського права, тому інтеграційні процеси у європейській структурі об'єктивно обумовлені її культурним та правовим розвитком. Україна у 2014 р. підписала Угоду про асоціацію з Європейським Союзом [9]. Як наголосив Суд ЄС, угода про асоціацію «створює спеціальні привілейовані зв'язки з країною – не членом, котра повинна, принаймні до певної міри, брати участь у системі Співтовариства (Союзу)» (справа 12/86 «Demirel»). З 1 листопада 2014 р. окремі розділи Угоди

про асоціацію діють на умовах тимчасового застосування до моменту набуття нею чинності у повному обсязі, що відбудеться після завершення ратифікаційного процесу в усіх державах-членах ЄС. До завершення процесу ратифікації правовідносини між Україною та ЄС, які не охоплені тимчасовим застосуванням, продовжуватимуть регулюватися відповідно до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС від 14 червня 1994 р. Виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відбувається на основі затвердженого 17 вересня 2014 р. Кабінетом Міністрів України Плану заходів з її імплементації на 2014–2017 роки [10]. Згідно зі Стратегією національної безпеки України, введеною в дію Указом Президента України 26 травня 2015 р., Угода про асоціацію між Україною і ЄС визначає стратегічні орієнтири для проведення системних політичних і соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС [11]. У вступній частині Угоди наголошується на взаємозалежності економічної інтеграції і створенні зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, а також підкреслюється важлива роль у процесі її формування гармонізації законодавства України з основними елементами *acquis* ЄС. Відмінною рисою Угоди про асоціацію з Україною є закріплення у Додатках до неї деталізованих переліків законодавчих актів Євросоюзу, що підлягають запровадженню в Україні із чітко визначеними строками їх прийняття (всього понад 350 актів) [12]. За загальноєвропейськими стандартами процес наближення (апроксимації) національного законодавства до права ЄС включає три стадії: транспозицію, імплементацію та забезпечення дотримання (повне впровадження або технічну імплементацію). Транспозиція – процес нормативно-правового приведення законодавства країни у відповідність до вимог права ЄС [13, с. 38]. В Україні він організований у формі адаптації законодавства України до права ЄС. Додатком ХХХ до Угоди про асоціацію визначено конкретні терміни транспозиції для кожного з 29 джерел права ЄС, які наведені в ньому. В основному вони становлять 2–3 роки з моменту набрання чинності Угодою про асоціацію. Імплементація – це практичне впровадження вимог і стандартів ЄС. Здійснити імплементацію без приведення законодавства у відповідність неможливо, тому вона відбувається після транспозиції. На імплементацію відведено від 2 до 10 років, а в деяких випадках термін визначатиме Рада асоціації залежно від оцінки досягнутого прогресу [14]. Як відомо, норми актів ЄС не мають прямої дії у внутрішньому правопорядку України. У додатку ХУІІ до глави 6 Угоди про асоціацію зазначено, що положення законодавчих актів ЄС можуть стати частиною національного законодавства України таким чином: а) якщо законодавчий акт є Регламентом або Рішенням ЄС, то він повинен стати як такий, частиною національного законодавства України; б) якщо законодавчий акт є Директивою ЄС, то за компетентними органами України залишається право вибору форми та способу його імплементації [15, с. 8–14]

Механізм вирішення юридичних колізій між правовими системами Євросоюзу і держав-учасниць включає засоби їх попередження і подолання. Попередження юридичних колізій – це дії із застосування відповідних правових засобів щодо запобігання їх виникненню, а також створення умов, за яких юридичні колізії не виникають, а їхня кількість зменшується до прогнозованої. Попередження юридичних колізій передбачає: визнання основних принципів права ЄС; імплементацію норм права ЄС до національного законодавства; створення органів державної влади, відповідальних за процес наближення національного законодавства до права ЄС; визначення потенційних юридичних колізій та засобів їх подолання й усунення тощо. Дієвим засобом попередження колізій між європейським і національним правом має стати правова експертиза проєктів законів та інших нормативно-правових актів. В Україні

на підставі Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського союзу та наказу Міністерства юстиції України від 28.04.2005 [16] здійснюється експертиза проектів нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire*. Угода про асоціацію з ЄС висуває вимогу проведення правової експертизи всіх законопроектів на предмет їх відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції. Відповідно до Регламенту Верховної Ради України (ст. 93) таке завдання покладено на Комітет ВРУ з питань європейської інтеграції. На практиці виконати цю норму Регламенту дуже важко, оскільки кількість законопроектів, поданих на розгляд, вже перевищила 2000. Тому за ініціативою Комітету було створено групу незалежних експертів, які надаватимуть висновки щодо відповідності законопроектів зобов'язанням України за Угодою про асоціацію, праву ЄС та іншим міжнародним договором України. Розроблені також Методичні рекомендації з наближення законодавства України до права ЄС, а до парламенту внесений відповідний законопроект щодо вдосконалення цього механізму. Експертизу проектів нормативно-правових актів, інших документів, внесених до Кабінету Міністрів України, на предмет їх відповідності програмним документам у сфері європейської інтеграції та цілям Угоди здійснює Урядовий офіс з питань європейської інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України [17]. Він виступає модератором між міністерствами та експертами Європейської Комісії. За результатами експертизи Урядовий офіс готує висновки та рекомендації. Як зауважує І. Кравчук, під час проведення експертизи проектів нормативно-правових актів на відповідність праву ЄС, варто враховувати не лише писане право ЄС, а й судову практику Суду ЄС; виділяти обов'язкові і фа-

культативні норми актів ЄС; поряд з основним проектом готувати відповідні проекти підзаконних нормативних актів [18, с. 77].

Подолання юридичних колізій – це процедури застосування засобів щодо розв'язання колізійних ситуацій, їх переборення у конкретних випадках. До таких засобів можна віднести колізійні норми і правила; рішення Суду ЄС щодо тлумачення норм і принципів права ЄС; прийняття нових законодавчих актів, внесення змін до існуючих та скасування неправомірних у національній правовій системі; застосування уніфікованих норм національними судами тощо. Оскільки законодавчі акти ЄС не мають верховенства і прямої дії на території України, вітчизняне законодавство не містить норм, які визначають порядок вирішення колізій між європейським і національним правом. Основною превентивною мірою їх уникнення має стати процес наближення законодавства України до європейських правових стандартів, результати якого забезпечать у майбутньому відносно безконфліктне співіснування національного і європейського права.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що європейське право є достатньо складним і специфічним явищем і суттєво відрізняється від національного права. Але останнім часом його вплив на національні правові системи стає все відчутнішим. Із підписанням Угоди про асоціацію наша держава взяла на себе зобов'язання наблизити своє законодавство до права ЄС. У процесі гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС не виключені колізії між нормами цих двох систем. Їх запобігання мають сприяти ефективні засоби подолання й усунення протиріч між національним і європейським правом, вироблення яких є першочерговим завданням науковців і практиків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Порівняльне правознавство : підручник / [С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов, І.О. Биля-Сабадаш та ін.]; за заг. ред. О.В.Петришина. – Х. : Право, 2012. – 272 с.
2. Право Європейського Союзу : учебник для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт; Высшее образование, 2010. – 1119 с. – (Магистр права).
3. Право Європейського Союзу : підручник / [В. І. Муравйов, О. М. Лисенко, І. В. Влялько та ін.]; за ред. В. І. Муравйова. – К., Юрінком Інтер, 2011. – 704 с.
4. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): монографія / Л.А. Луць. – К., Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
5. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. – 2008. – С.115 (9.5.2008). – 361 p.
6. Правовая система Європейського союзу : монографія / М.Н. Марченко, Е.М. Дерябина. – М. : Норма: ИНФРА-М. 2012. – 704 с.
7. Муравйов В. Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції / В. Муравйов // Законотворчість. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом : збірник науково-практичних матеріалів. – Вип.4. – К., 2005. – 198 с.
8. Смирнова К.В. Концепція «м'якого» права (soft law) в Європейському Союзі / К.В.Смирнова // Право України. – 2012. – № 3–4. – С. 329–336.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011
10. План заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки : затверджено Розпорядженням Кабінету міністрів України № 847-р від 17.09. 2014 // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 185.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 257/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/>
12. Додатки до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011
13. Петров Р.А. Транспозиция «acquis» Европейского Союза в правовые системы третьих стран : монография / Р. Петров. – К. : Истина, 2011. – 384 с.
14. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.menr.gov.ua/docs/activityadaptation/draft_NAS_FEB2015.pdf
15. Муравйов В. Способи імплементації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом / В.Муравйов // Вісник Львівського університету. – 2015. – Випуск 36. – 212 с. – (Серія «Міжнародні відносини»).
16. Про впорядкування процесу здійснення експертизи проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire* : Наказ Міністерства юстиції України від 28.04.2005 № 42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://minjust.gov.ua/>
17. Про Урядовий офіс з питань європейської інтеграції : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.08.2014 № 346 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/>
18. Кравчук І. Контроль правотворчого процесу з метою адаптації права України до права ЄС / І. Кравчук // Право України. – 2005. – № 4. – С. 75–77.